

FESTES PATRONALS
M E L I A N A

S E T E M B R E
1 9 9 4

La Creu Gòtica de Meliana

Josep Lluís Cebrian i Molina

Gravat d'una creu de pedra o peiró.

Dins de l'escultura gòtica valenciana, el tema de les mal anomenades "creus de terme" a penes sí ha estat investigat de forma eshaustiva, llevat de les comarques del Nord del nostre país i la ciutat de València. El 1898 En Josep Martínez i Aloï assenyala, en un article a Las Provincias, el total buit que sobre la matèria patia aleshores la historiografia de l'art valencià:

Un estudio detenido de las cruces divisorias sería curioso y muy nuevo, porque nadie hasta el presente se ha cuidado de describir- las, a pesar de su importancia artística.

En la actualidad, presentan un lastimoso aspecto, víctimas de la acción destructora del tiempo y de los rústicos enjabelgadores, que en este país son implacables, apenas dan idea de su primorosa ornamentación.

Martínez i Aloï tingué sempre una certa sensibilitat envers les creus dels nostres camins i es pre-

ocupà per llur estat de conversació. Prova d'açò és l'article citat i la seua obra Geografía General de Alicante, Castellón y Valencia², en la qual dóna interessants notícies sobre algunes creus monumentals.

Posteriorment, les creus de la ciutat de València han estat investigades per Salvador Carreres i Zacarés, el qual publicà dos extensos i magnífics treballs als anys 1927-1928, enfocant l'estudi des d'un punt de vista erudit i d'investigació d'arxiu, però sense endin-sar-se en la qüestió iconogràfica.³

Carreres i Zacarés ens parla en el seu primer article de la incongruència de l'expressió "creu de terme" o "creu terminal":

(...) Se les ha llamado terminales, por suponer deslindaban el término de la ciudad en sus puntos de intersección con los caminos citados. No sabemos en qué puedan fundarse los partidarios de esta afirmación: el término de la ciudad de Valencia era entonces, y fue bastante tiempo después, más extenso que el perímetro delimitado por dichas cruces, que, a lo más, señalaban hasta donde llegaba el sisado*, y no creemos tampoco que la legislación eclesiástica sobre guardar fiestas hasta las cruces pueda servir de argumento, pues esta disposición es muy posterior a la erección de las mismas.⁴

En determinats casos i en algunes poblacions hi ha creus que sí que assenyalen el límit del terme, però no és el més corrent ni són les creus més antigues.

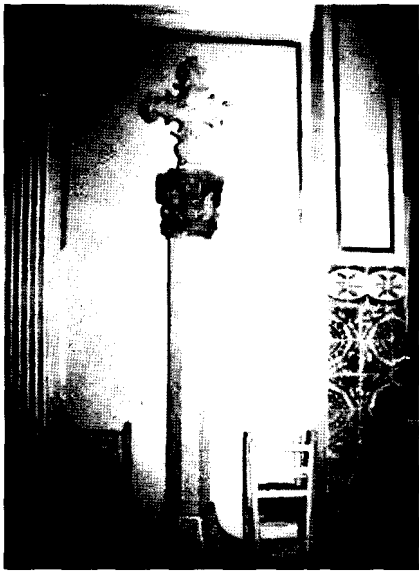
Possiblement la funció de les

3. Creu de Xàtiva.

creus era protegir els camps o potser les entrades dels pobles i les ciutats. També és possible que en el nostre país de conquesta, al principi, les creus a l'entrada dels pobles, encara que només foren de fusta, assenyalarien que es tractava d'una població de cristians, per tal de diferenciar-se de les poblacions de majoria musulmana:

Desde los albores de la Reconquista, a medida que los pueblos iban siendo liberados del poder sarraceno, fue generalizándose la piadosa costumbre de colocar cruces alzadas en las encrucijadas y en las entradas de las ciudades, villas y lugares. Estas cruces colocadas a las entradas de los pueblos simbolizan la fe cristiana de los mismos y se estimaban como una bendición de Dios y de salud al caminante que llegaba, dándole a entender que se encontraba en tierra sagrada.⁵

La creu de la Misericòrdia o de Meliana en l'església parroquial.

Les creus acomplien un paper de prevenció contra el mal, contra el maligne per excel·lència. Cal recordar que gairebé sempre les troben en una cruïlla o una bifurcació de camins, indrets on el pelegrí o el vianant ha de triar una direcció o una altra; aspecte que simbolitza per a l'ànima cristiana l'elecció del bon camí o del dolent, del cel o de l'infern. Era per això que sovint el diable "s'apareixia" en els encreuaments dels camins, per tal de temptar els vianants. De vegades però, l'origen de la creu podia ser commemorar una victòria militar o un miracle que hagués tingut lloc in situ. A més a més les creus de pedra tenien un significat polític, ja que ostentaven els escuts de la ciutat i de l'estat, com és el cas de la creu de Meliana, que té les armes del rei: els quatre pals coronats. És clar que també tenen un programa iconològic ben definit, més o menys complex, segons les característiques de l'obra que tinguem al davant.

Carles Sarthou feu un breu balanç de les creus que es podien trobar als anys trenta per la geografia valenciana:

Cruces terminales o humilladeros (peiróns): Las hay numerosas, esparcidas por el

solar valenciano: Cinco en Cati, dos en Morella, otra en Traiguera (a parte de las ocho renacientes del camino del santuario de la Salud): San Mateo, Adzaneta, Albocácer, Almenara, Jérica, Montesa, Canals y sobre todas ellas las cruces cubiertas de Valencia y la más notable de Játiva" verdaderamente monumental, esculturada y grande como se ve, presidiendo el Museo local de arqueología artística.

A aquesta llista afegiríem les creus d'Alzira, Dénia, Albaïda i Cocentaina. El mot "peiró" ve de l'occità i vol dir pedrot. L'any 1983 es va publicar un llibre⁸ que conté les fotografies de quatre-centes set creus o peirons, la majoria catalanes i unes quantes mallorquines i valencianes. Algunes d'aquestes creus van desaparèixer en la Guerra d'Espanya, però de totes formes, no conté ni la creu de Meliana ni la de Foios.

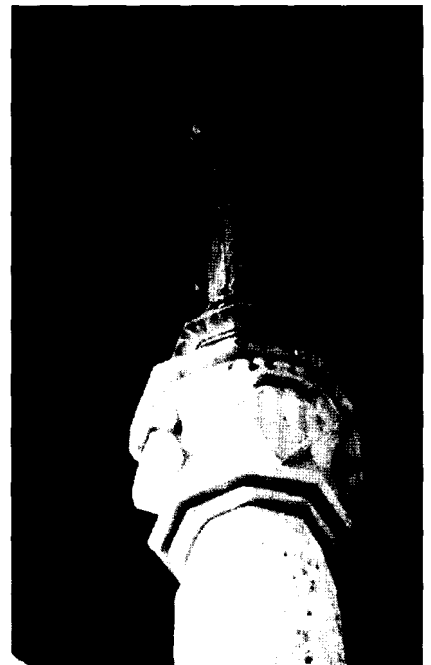
La creu Gòtica de Meliana està custodiada des de 1981 en l'interior del temple parroquial. Segons la documentació trobada en l'arxiu parroquial, el 2 d'abril d'aquell any el rector mossèn Antoni Ballester remetia un escrit als regidors en aquests termes:

Muy señores míos: Recogiendo el sentir de un amplio sector de vecinos de esta población, tengo el honor de dirigirme a Vds. para exponerles nuestra opinión sobre la Cruz gótica que

Avvers de la creu de Meliana amb la figura de Crist.

hasta fines del pasado siglo estuvo situada junto a la ermita de Ntra. Sra. de la Misericordia, y que después de largos años de estar guardada en la misma ermita, convertida ya en fábrica de licores, por fin fue rescatada por el Ayuntamiento y depositada para su restauración en el domicilio del artista D. José Me Rausell, donde ha permanecido hasta hace cinco años en que, tras su exposición con ocasión de las Fiestas, fue depositada en el templo parroquial, donde actualmente se encuentra guardada. Como quiera que la referida Cruz es una joya artística de gran valor, nos parece que no debe seguir oculta sino que debe ser expuesta a la contemplación de todos.

Creu coberta d'Alzira.

Sabemos que lo ideal sería emplazarla en el lugar para el que fue hecha, pero las circunstancias actuales no son en absoluto propicias para ello y sería una temeridad el hacerlo. Por eso hemos pensado que se puede encontrar la solución digna colocándola en lugar conveniente dentro del templo parroquial, sobre un pedestal que esté proporcionado a ella, tanto en dimensiones como en calidad.

Confío que esta sugerencia sea bien acogida por esa Corporación y así se preste a nuestro pueblo y a los estudios del arte la posibilidad de contemplarla.

En espera de su respuesta, me reitero s.s.s.

Fdo. Antonio Ballester. Párroco.

Anvers de la creu de Foios, amb Crist voltat pels emblemes dels evangelistes.

L'exposició de la creu, tal i com està a hores d'ara arribada al mur, no permet la visió de les dues cares. Potser caldria plantejar-se traslladar-la a un costat del presbiteri i situar-la d'identica forma a com algunes parròquies tenen creus metàl·liques. Com les dimensions de la creu de Meliana no són gaire excessives, no dificultaria la visibilitat dels oficis litúrgics i es podrien admirar les dues bandes.

Aquesta obra de l'art medieval, senzilla però elegant, fou reprimada per l'escultor local Josep Rausell i Sanchis en temps del batle En Miquel Cardells i Mestre. El batle havia aconseguit de localitzar la creu en estat fragmentari i emblanquinada.¹⁰ Com hem dit adés, l'indret originari on s'aixecava la creu era al costat de l'antiga ermita de la mare de Déu de la Misericòrdia, patrona de Meliana. En 1898 la creu va desaparèixer, però el comerciant de licors que ocupava el local de l'ex-ermita la tenia guardada en el magatzem. En 1906 es va bastir l'actual ermita de la Misericòrdia.¹¹

Passats els anys d'oblit, en els anys vuitanta es va donar un malentés per confusió en el procés de recuperació de les creus de Foios i de Meliana, ben diferents una de l'altra. sota el pseudònim d'"un melianer", algú escrigué una carta a Las Provincias posant les coses en clar.

Señor Director de Las Provincias:

El pasado día 9, en este periódico, en una gacetilla local de Foyos, y firmada por Baltasar Bueno, se daba la noticia del acuerdo municipal de recuperar el patrimonio artístico local. ¡Estupendo! Pero el referido señor periodista "se pasó de rosca"... y en su euforia lanzó la proclama de la "recuperación" de la cruz gótica de Meliana; y le da consejos al concejal de cultura para que la encuentre pronto. Me voy a permitirle ayudarle más: excave en el mismo sitio donde aún permanece la base y, a lo mejor con un poco de suerte, encuentra trozos de su cruz. Pero no se le ocurra venir a Meliana con pretensiones de "recuperar lo que no es suyo", porque no lo conseguirá. El señor Bueno se ha olvidado de que antes de 1936 ya se había inventado la fotografía, y parece ignorar que existen fotografías de "su" cruz, la cual era muy distinta de la bellissima cruz gótica que fue recuperada de la ex-ermita de la Misericordia y convenientemente restaurada.

Me extraña, además, que el señor Bueno, que tanto sabe de la historia, no se le haya ocurrido mirar "Geografía General del Reino de Valencia", de José Martínez Aloy, t. I, página 956-6, donde en el índice del autor aparece fotografiada la cruz de Meliana con un pie que dice: "Meliana.-Cruz de término que se levantaba antes del año 1898, junto a la ermita de Nuestra Señora de la Misericordia", y en la nota (1909) dice: "El comerciante de vinos que ocupa en l'actualidad la ex-ermita de la Misericordia guarda esta cruz de piedra en su almacén y la enjabelga periódicamente para convertirla, tal vez, en bollo. ¿No hay quién la traslade a un museo?".

Hay otras muchas pruebas que demuestran que la "codiciada" cruz es indiscutiblemente de Meliana, pero no quiero alargar más este escrito. Quede claro de una vez que si Foyos perdió su cruz del Camí de la Creu, no pueden ahora pretender apropiarse de lo que no es suyo.'

Por último, un consejo a quien convenga: no se hace ningún bien a los pueblos lanzándolos unos contra otros, o diciendo falsamente que nos han robado lo que nunca fue nuestro. si envió este escrito para su publicación es para evitar confusiones y consecuencias desagradables.¹²

Aquesta confusió de creus venia de llunya i fins i tot havia estat arrellegada per bibliografia diversa. Així, Vicent Boix confon la creu de la Misericòrdia amb la creu de la Victòria¹³ i en un article d'Archivo de Arte Valenciano dels anys vint¹⁴ apareix una fotografia de la creu de Foios amb el peu "creu de Meliana", tot i afegint: Esta cruz, conocida también por algunos con el nombre de la cruz de Foyos, y que no hay que confundir con la erigida en el camino que de Moncada va a esta última población... El que avui coneixem com a "creu de Meliana", més senzilla, és l'antiga creu de la Misericòrdia, vora la desapareguda "ermita de l'aiguardent". La creu que ara diem de Foios es trobava a uns centenars de metres de l'altra i és molt més elaborada. Aquesta creu estava en la intersecció del Camí de la Creu amb el Camí Reial de Barcelona, ara carretera estatal 340. En els anys cinquanta encara es conservava en les immediacions al peu de la creu.¹⁵

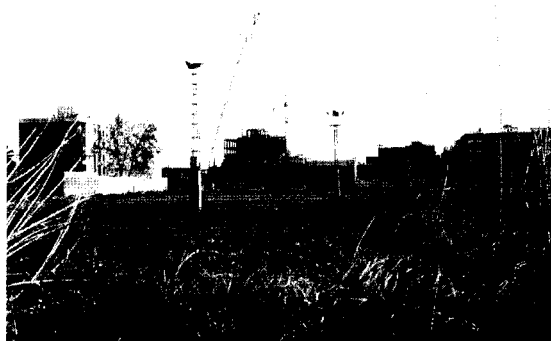

Revers de la creu de Foios, amb la Mare de Déu, Sant Vicent Màrtir, Sant Vicent Ferrer i Sant Bernat.

Base d'una creu de pedra recuperada per Albert Ferrer en el Molí de Frígola. Fot. A. Ferrer.

Per acabar-ho d'adobar, Cavanilles va publicar en el segle XVIII un Mapa de la particular contribució de Valencia en el qual dibuixa la "creu de Foios" en la intersecció del Camí Reial amb el camí que anava de Meliana a Foios, però a la banda de Meliana, cosa que es pot veure amb tota claredat. En aquesta cruïlla l'any 1332 ja hi havia una creu de fusta. La creu actual va ser erigida en 1538. La creu de Foios ha estat investigada per Josep Corell i Vicent¹⁶. En 1981 a l'endemà de publicar en el *Diario de Valencia* una fotografia

Lloc on estava la creu de Foios. Fot. A. Ferrer.

Lloc on estava la creu de Meliana. Fot. A. Ferrer.

antiga de la creu, els fragments van aparèixer en el magatzem del Monestir de Sant Miquel dels Reis. Després de ser restaurada, la creu de la Misericòrdia, amb les armes reials coronades. L'anvers de la creu mostra Crist en la creu, voltat pel tetramorfos, açò és, els emblemes dels quatre evangelistes:

l'àguila de Sant Joan, el bou de Sant Lluç, l'Àngel de Sant Mateu i el lleó de Sant Marc. Tots quatre sostenen retolets o filactèries. El revers té la imatge de la Mare de Déu amb el Xiquet al braç i el Sol cobre el cap, voltada per Sant Vicent Màrtir amb la creu d'aspes, Sant Vicent Ferrer i als peus Sant Bernat amb bàcul.

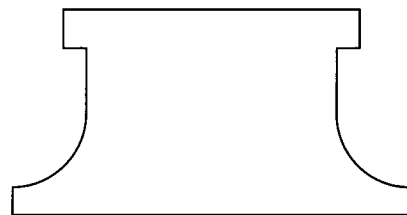
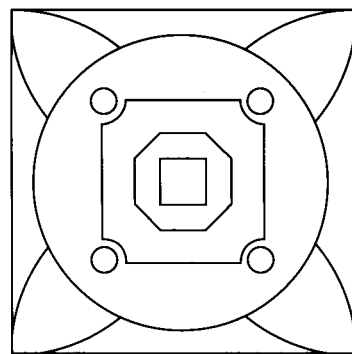
Recentment el nostre amic, l'historiador Albert Ferrer i Orts, va localitzar la base d'una creu de pedra en les immediacions del molí de Frígola. L'informe que va remetre a l'Ajuntament de Meliana sobre la possible base de la creu de "terme" de Meliana diu:

El mes de juny de l'any 1993 qui ací emet aquest informe va negociar amb els propietaris de MUEBLES CIURANA, S.L. (al molí de Frígola) la cessió de la base d'una creu que es trobava, possiblement des de la passada postguera, en el cantó de l'edifici on passava abans l'antic camí de la Creu.(...)

Característiques de la base.

Suport molt maltractat, amb greus desperfectes en els quatre costats i angles, a més

de pintades en alguns llocs de la seua superfície. Del que queda es dedueix que és lleugerament rectangular (aprox. 40 x 50 cms.), amb repeu d'una altura pròxima als 4,50 cms. d'on arranca el cos pròpiament treballat, ja octogonal, d'uns 17 cms. d'alçada, que repeteix paral·lelament la mateixa forma. Damunt hi ha un altre

Reconstituïció del disseny del peu de creu recuperada. A. Ferrer.

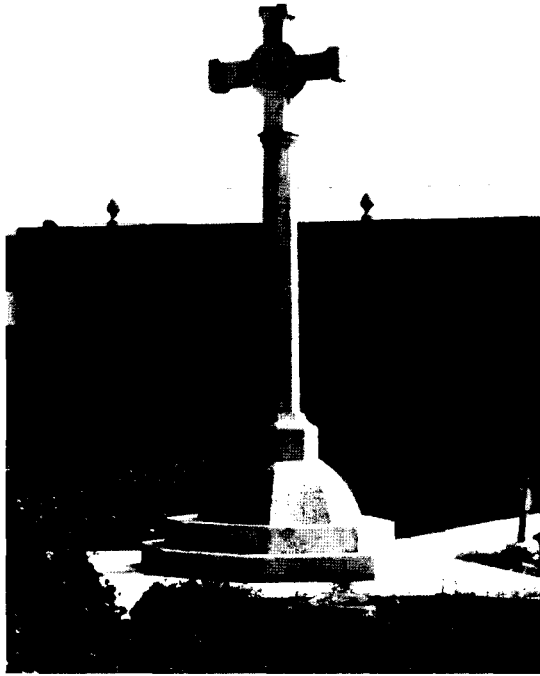
repeu amb 4,50 cms. d'altura que obri pas a la superfície, possiblement circular (de 20 ó 22 cms. de radi), on s'assentava el fust de la creu.

En la part baixa o inferior apareix una espècie de forat, desplaçat del centre, d'uns 27 cms. de llarg x 5 cms. d'ample. Segurament per faltar-lo a les grades amb gafes de ferro.

Conclusió.

Com a testimoni del passat, és una obra d'art fora del seu context per la qual cosa seria convenient la seua adequada restauració i conservació en un lloc digne, per la seua antiguitat i significació...

En efecte, com podem apreciar en la fotografia i en el dibuix de la reconstituïció del disseny, es tracta del peu d'una creu de pedra i més

Creu del cementeri de Meliana. Fot. A. Ferrer.

concretament, de la peça sobre la qual es clavaria el canó o fust, assentada sobre les grades. Per les característiques, podria pertànyer tant a la creu de la Misericòrdia com a la del Camí Reial. En el cas que es tracte del peu d'aquesta creu darrera, la de Foios, cal recordar que segons Vicent Badia i Marín almenys fins l'any 1954 el peu encara es trobava al camí de la Creu. A més a més, segons Corell en erigir de bell nou la creu de Foios es van aprofitar en part blocs primitius en les grades, però no sabem si la peça de la base és l'original.

En el cementeri de Meliana hi ha una creu nova de pedra que sembla que aprofita com a base una antiga pica d'aigua beneïda bolcada que pertanyia al temple parroquial. Diu Martínez i Aloy en parlar de l'església de Meliana: ... y una pila de agua bendita, del s. XVI también...!

La recuperació i restauració de les creus dites de Meliana i de Foios ha estat un pas molt important en la recuperació del patrimoni històric i artístic dels pobles de

l'Horta Nord. Després d'un temps de desídia que a finals del segle passat va provocar el desmuntatge de la creu de la Misericòrdia o de Meliana, i un temps de destrucció que va representar en 1936 la destrossa de la creu del Camí Reial o de Foios en iniciar-se la Guerra d'Espanya, ha arribat el temps del retrobament amb el nostre passat i el seu patrimoni, testimoni del quefer dels nostres avantpassats. Un poble que recupera les obres d'art dels seus majors és un poble que té els peus en el present i mira cap el futur. Ben lluny de l'oblí i la destrucció, ha arribat l'hora de recuperar i construir respectant sempre les obres del passat. El poeta Joan Sales escrivia a Màrius Torres en assabentar-se que durant la guerra havien tombat la creu del seu poble:

Si et digués que les esglésies cremades o dedicades al nou culte a Marx i Lenin (¡Pablo Iglesias!), em fan pensar en aquells primers cristians que destruïen els temples i les estàtues dels déus. Quina diferència, diràs tu; aquells destruïen una falsa religió per implantar-ne una de veritable mente ara es fa a l'inrevés. És, naturalment, un punt de vista; també jo, encara que indigne, em considero catòlic a rauxes, però el cert és que en saber que a Vallclara havien aterrat la creu de terme el primer que em vingué al pensament foren els seus precursors, aquells déus-termes dels pagans que protegiren els camps, les collites i les cabanes dels nostres remots rebesavis. ¿Quina necessitat hi havia d'aterrar-los si eren en definitiva tan inofensius els pobres i feien des de tants segles tant companyia?

Que n'és d'estrany aquest desfici destructor que s'apodera de tant en tant de l'espècie humana...¹⁸

NOTES I BIBLIOGRAFIA

1. YOLA (José Martínez Aloy): "Las cruces divisorias de Valencia". Las Provincias, dilluns, 21 de febrer de 1898. P.2
2. MARTINEZ ALOY, José: Geografía General de Alicante, Castellón y Valencia. Dirigida per Fco. Carreras y Candí. Vers. 1918. Tom: "provincia" de València. Edició Facsimil de les llibreries Paris-València, 1984.
3. CARRERÉS ZACARÉS, S.: "Cruces terminales de la ciudad de Valencia". Archivo de Arte Valenciano. Any XIII, València 1927, p. 83-108; Any XIV, València 1928, p. 65-83.
4. CARRERÉS ZACARÉS, S.: Ibídem, 1927, p. 84-86.
5. LÓPEZ BELTRÁN, Juan José: Síntesis histórica de mi tierra. Señorío de Molina, sus sexmas y pueblo de "El Pedregal". Valencia 1980, p. 333: "Nuestros pairones". Citat per CLEMENTE CLEMENTE, César: "Los pairones de El Pedregal (Guadalajara)". Cuadernos de etnología de Guadalajara. C.E. Gu., 7 (1988). Institución Provincial de Cultura "Marqués de Santillana". Diputació de Guadalajara. P. 31. En la pàgina 40, Clemente creu com a conclusió que se verifica la hipòtesis de los pairones como símbolo de fe religiosa y, a menor medida, como indicador de la existencia de un lugar habitado.
6. CEBRIAN I MOLINA, Josep Lluís: "La creu gòtica del camí Reial de València". Xàtiva, fira d'agost 87, p. 43-53; "El misteri de la Creu de Sant Josep". Xàtiva, Falla Ferroviària 1987.
7. SARTHOU CARERES, Calos: El arte cristiano en Valencia. Colegio de la concepción, conferencias culturales. Ontinyent 1935, p. 21.
8. BASTARDÉS I PARERA, Albert: Les creus al vent. Barcelona, Millà 1983.
9. FERRER ORTS, Alberto: La iglesia parroquial de los Santos Juanes en Meliana, 1960-1990. Març de 1991. Es tracta d'un breu resum d'un treball d'investigació inèdit, El templo de los Santos Juanes de Meliana y sus artifices, resum publicat amb motiu del tres-cents aniversari de l'inici de les obres de transformació barroca de l'edifici.
10. RAUSELL MONTAÑA, José M^e: "La cruz de término". Meliana, bodas de oro de la Cooperativa Eléctrica, 1923-1973.
11. LLUGH GARÍN, Luis B.: Ermitas y paisajes de Valencia. València. Caixa d'Estalvis de València 1980. Tom I, p. 147.
12. Las Provincias, 29-8-1980, p. 17.
13. BOIX, Vicente: Valencia histórica y topográfica. València 1862, Vol I, p. 245.
14. ARCHIVO DE ARTE VALENCIANO, Tom 14, p. 73-74.
15. BADÍA MARÍN, Vicente: "Foyos, mi pueblo". València 1954, p. 36.
16. CORELL VICENT, José: "La cruz de término, de Foios, su recuperación y restauración". Archivo de Arte Valenciano. València 1984, p. 85-87.
17. MARTÍNEZ ALOY, José: Tom I, p. 965.
18. SALES, Joan: Cantes a Màrius Torres. El Pi de les Tres Banques, Club Editor. Barcelona 1976, p. 171.

El nostre agraïment a Albert Ferrer, que ens ha facilitat bibliografia local i diverses fotografies.